

واکاوی متغیرهای ارزشی و محتوای اسلامی در معماری مسکن معاصر ایران

ابراهیم ثمین شریفی میاوقی^۱، معصومه یعقوبی سنقرچی^۲، مسعود حق لسان^۳، علی جوان فروزنده^۴

^۱ دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. sharifi.miaavaghi@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. m.yaghoobi@iauardabil.ac.ir

^۳ استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد ایلخچی، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلخچی، ایران. m.haghlesan@iauil.ac.ir

^۴ استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. a.javanforouzande@iauardabil.ac.ir

چکیده

مسکن به‌عنوان یکی از نیازها و هسته‌های اولیه اجتماعی، بازتاب شیوه تفکر و زندگی، سطح فرهنگ، شرایط اجتماعی و اقتصادی بشر در زمان‌های مختلف مورد توجه بوده است. اصلی‌ترین معضل بشر امروز، در زمینه‌های مختلف و به‌ویژه هنر و معماری بحران معنویت و قطع ارتباط با عالم بالاست. در ایران، ضرورت طرح این مسئله را می‌توان با ملاحظه وضع نابسامان کنونی معماری در ایران دریافت این وضعیت ناشی از تهاجم سبک‌های مختلف معماری جهان به کشور ما و درعین‌حال عدم درک صحیح از معماری و چگونه معماری کردن در بین طراحان ایرانی است. در این پژوهش، هدف اصلی بررسی برخی از اصول اساسی که اسلام برای جامعه مسلمانان و زندگی آن‌ها تنظیم کرده است تا با رسیدن به این شناخت بتوانیم چگونگی نمود آن ارزش‌های اجتماعی اسلام را در ساختار محیط‌هایی (مسکن) آدمی در آن‌ها زندگی می‌کند را به‌دست آورد. بنابراین سعی شده است با توجه به هدف اصلی از ابعاد گوناگون (اجتماعی، فرهنگی، عملکردی، روان‌شناختی، الگوسازی) مطالعات انجام شود. در راستای دستیابی به تبیین فرایند خلق معماری مسکن ایرانی براساس نظام معرفتی اسلام در دوران معاصر، در گام اول با روش تحقیقی توصیفی و تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی به کمک منابع درجه اول دینی (قرآن مجید)، به استخراج مفاهیم دینی و سپس تخصصی کردن مفاهیم، مطابق با مبانی نظری پژوهش پرداختیم. در مرحله بعد به ارزشیابی و اولویت‌بندی شاخص‌های ارائه شده و به نتیجه رسیدیم که آسایش و تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی دارای اهمیت بالایی می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مسائل اصلی معماری مسکونی در ایران و ارتباط آن با ساحت معنوی و نظام ارزش‌های اسلامی.
۲. بررسی اثر نهادینه‌سازی ارزش‌های اسلامی (در طراحان و مخاطبان).

سوالات پژوهش:

۱. فقدان ساحت معنوی و نظام ارزشی چه تأثیری در معماری معاصر ایران داشته است؟
۲. آیا نهادینه‌سازی ارزش‌های اسلامی (در طراحان و مخاطبان) بر تجلی ارزش‌های معنوی کیفیت مطلوب از معماری مسکونی معاصر در ایران تأثیر دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۷

دوره ۱۹

صفحه ۹۱ الی ۱۰۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۱۰

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۱۱/۰۹

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

مسکن معاصر، اسلام، ایران، محتوای اسلامی، نظام ارزش.

ارجاع به این مقاله

ثمین شریفی میاوقی، ابراهیم، یعقوبی سنقرچی، حق لسان، مسعود، جوان فروزنده، علی. (۱۴۰۱). واکاوی متغیرهای ارزشی و محتوایی اسلامی در معماری مسکن معاصر، مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، شماره صفحه

dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.47.16.4

dx.doi.org/10.22034/IAS.2022.332065.1888

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری ابراهیم ثمین شریفی تحت عنوان «تبیین فرآیند خلق معماری مسکن ایرانی بر اساس نظام معرفتی اسلام در دوره معاصر» است که به راهنمایی دکتر معصومه یعقوبی سنقرچی و دکتر مسعود حق لسان و مشاوره دکتر علی جوان فروزنده در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اردبیل در حال انجام است.

مقدمه

انسان معاصر در پی آن است تا با بهره‌مندی از علم و تکنولوژی مدرن بتواند مسیری متعادل‌تر در برخورداری از کیفیات مادی و معنوی به‌صورت هم‌زمان داشته باشد. مسکن به‌عنوان یک محصول چند لایه و پیچیده، دربرگیرنده نقوش و وظایف متعددی است که ریشه آن‌ها را می‌توان در ساختارهای فکری، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جستجو کرد (حجت، ۱۳۹۱). عدم وجود آرامش روحی و روانی در خانه‌های معاصر و مصرف منابع و انرژی فراوان برای تأمین حداقل آسایش فیزیکی در خانه‌های امروزی، باعث شده تا با وجود پیشرفت روزافزون در علوم و فنون و بالا رفتن سطح علم و دانش، هنوز نتوانیم در خانه‌های خود احساس آرامش کرده طبعاً برای تشکیل اولین نهاد اجتماعی، یعنی خانواده نیز، محروم از ظرف فضایی مناسب و متناسب نام «خانه» باشیم. در پی دستیابی به فرایندی که ضمن تقویت ابعاد و پنهان‌خانه معاصر راه‌حلی متناسب و منطبق بر تعالیم و آموزه‌های اسلامی برای دستیابی به روح و اصالت خانه را ارائه دهد. آنچه به خانه روح و اصالت می‌بخشد، روحیات و حال و هوای داخل خانه است که فضای زیستن را به ساکنانش عرضه می‌دارد، نه پوسته و کالبد خانه که غالباً نیازهای تک‌بعدی بشر را دربرمی‌گیرد.

پدیدارشناسی به‌عنوان یک روش علمی می‌تواند مهر تأییدی بر دستیابی به جوهر خانه در نظام معرفتی اسلام باشد که در ابعاد پنهان‌خانه، مستتر است. معماری اسلامی مانند انواع دیگر معماری‌ها، با فرهنگ جامعه مرتبط است. برای درک معماری اسلامی شناخت شیوه‌های نگرشی اسلام به کلیت معماری و اجزایش ضروری است (امیری میجانی، ۱۴۰۰). در فلسفه دکارتی ما شاهد نگرش کمی به فضا هستیم که موجب فراموشی خاطرات کیفی می‌شود و این کیفیات بنیاد نگرش معنوی انسان به مکان هستند (بهزادی، ۱۴۰۰). فضا ارتباط مستقیمی با مبحث هستی دارد. لذا ابتدا باید نوع نگاه ما به هستی موضوع کار باشد تا پس از آن بست فضا و کیفیت آن مطرح گردد (رستمی، ۱۴۰۰). جامعه سنتی معاصر نیز بر پایه جهان‌بینی و ارزش‌های اسلامی و دینی شکل گرفته، حقایق بسیار گرانمایی را در خود جای داده است که توجه به این حقایق و دوران کنونی برای ما و معماری آینده بسیار مفید و راه‌گشا می‌باشد. هدف کلی این پژوهش دستیابی به معماری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی در مسکن معاصر ایرانی با واکاری در مفاهیم بنیادین اسلامی می‌باشد. در راستای این هدف به اهداف جزئی مانند ارائه مدل تحلیلی از مؤلفه‌های مؤثر بر فرایند خلق مسکن مطلوب اسلامی، اولویت‌بندی معیارها و زیرمعیارهای نظام ارزیابی معماری مسکونی معاصر ایران مبتنی بر باورهای اسلامی حاصل از پژوهش در معماری مسکونی معاصر نیز دست پیدا می‌کنیم. ضرورت انجام این پژوهش در جدول شماره ۱ آمده است:

جدول شماره ۱

لزوم تقویت تعاملات اجتماعی شهروندان و روحیه تعاون و همکاری در محیط‌های همسایگی در حوزه مسکن و سکونت اجتماعی	ضرورت اجتماعی
لزوم ارتقا فرهنگ زندگی اسلامی و رفتارهای فرهنگی بر مبنای جهان‌بینی و اعتقادات اسلامی در حوزه مسکن به‌عنوان اولین قالب دربرگیرنده بنیان خانواده.	ضرورت فرهنگی
لزوم توزیع عملکردهای مناسب و روابط عملکردی صحیح و متناسب با زندگی و تفکر اسلامی برای کاربران در واحدهای مسکونی.	ضرورت عملکردی
لزوم برخورداری از احساس هویت و ایجاد حس تعلق بر مبنای مکتب فکری اسلام با تأکید بر اهمیت دیدگاه انسانیت‌گرایی در حوزه سکونت.	ضرورت روان‌شناختی
لزوم تدوین معیارهای مطلوب معماری بر مبنای نظام معرفتی اسلام در حوزه مسکن و گسترش آن در جامعه حرفه‌ای معاصر.	ضرورت الگوسازی

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به‌رشته تحریر درنیامده است. این پژوهش بنیادی از نوع توصیفی و تحلیلی در گام نخست، برای گردآوری اطلاعات با تکیه بر روش اسنادی و کتابخانه‌ای مفاهیم پایه، مورد بررسی قرار داده و در بخش بعدی به توصیف و تحلیل یافته‌ها پرداخته است. پژوهش فعلی دارای رویکرد کیفی است و در مرحله اول مبانی نظری درخصوص ارزش‌های جاودان معنوی در اسلام مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سپس به تحلیل عناصر و مؤلفه‌های مسکن معاصر بر مبنای نظام معرفتی با قواعد مستخرج از مبانی نظری یافته شده پرداخته خواهد شد. پژوهش حاضر از نوع ترکیبی است و پس از انجام مراحل کیفی پژوهش درخصوص مبانی فکری و محتوایی نتایج حاصل از آن می‌تواند به روش کمی در جامعه آماری متناسب به آزمون گذاشته شود. با توجه به سؤالات و اهداف رساله حاضر در مرحله اول پژوهش مفاهیم مرتبط با جهان‌بینی اسلامی، نظام معرفتی اسلام، سکونت و مسکن‌گزینی به روش کتابخانه جمع‌آوری و تبیین شده در مرحله دوم بر اساس یافته‌ها مبنی بر این که دین مبین اسلام مکتبی اسلام‌ساز بوده و از هرگونه توصیه یا ارائه راهکار در امور مادی و دنیوی پرهیز کرده است، سعی شده تا با رویکردی پساساختارگرایانه و با بهره‌گیری از هرمنوتیک تفسیری نوعی ارتباط منطقی بین منابع دست اول اسلامی با روش‌های طراحی مسکن تبیین شود.

گام نخست: در این مرحله از پژوهش در راستای دستیابی به چهارچوب نظری پژوهش و ارائه مدل تحلیلی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، آشنایی با مبانی جهان‌بینی و تعاریف مسکن و سکونت انجام یافته و در مرحله دوم، زمینه یا بستر طرح براساس وضع موجود تحلیل شده است. سپس به روش تحلیل محتوایی مفاهیم قرآنی از دیدگاه پدیدارشناسی و روان‌شناسی اجتماعی بررسی شده و نهایتاً یافته‌های تحقیق در قالب مدل نظری پژوهش ارائه گردیده است. گام دوم: در این گام، در ابتدا مواردی چون جهان‌بینی اسلام، اندیشه اسلامی، هویت اسلامی و نظریات اندیشمندان اسلامی و غربی در این حیطه مورد بررسی قرار گرفته است. سپس اصول و معیارهای معماری طراحی خانه‌های مسکونی معاصر بر اساس تجلی آموزه‌های قرآن، با مراجعه به متون دینی (قرآن)، کلمات و مفاهیم ذکر شده در قرآن استخراج و به روش کد گذاری دسته‌بندی شده و سپس با توجه به ادبیات معماری، پارامترها تخصصی شده و به معیارهای معماری تبدیل گشته‌اند.

گام سوم: در بخش تحلیل یافته‌های پژوهش که به واسطه روش تحقیق کمی صورت گرفته است، دو هدف مدنظر بوده است. ابتدا اولویت‌بندی معیارها و زیرمعیارهای پیشنهادی برای طراحی مسکن مطلوب براساس آموزه‌های قرآن، طبق نظر خبرگان و دوم، ارزیابی پنج نمونه از خانه‌های معاصر شهر ارومیه که براساس نمونه‌گیری تصادفی انتخاب شده‌اند. براساس این معیارها به جهت مشخص شدن میزان انطباق الگوهای مستخرج با وضعیت طراحی مسکن معاصر، در این مطالعه از تکنیک تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) استفاده گردیده است. جامعه آماری در پژوهش حاضر، مسکن معاصر شهر ارومیه، با قدمت تاریخی در چهار دهه اخیر، در نظر گرفته شده است.

پس از جمع‌آوری اطلاعات در گام سوم تحقیق، به ارزیابی معیارهای به‌دست‌آمده از مرحله اول در محدوده مورد مطالعه، به صورت پیمایشی و میدانی پرداخته شده است.

برای تحلیل داده‌ها و تعیین اولویت‌بندی الگوها و معیارها و مقایسه آن‌ها در نمونه‌های مورد مطالعه (جامعه نمونه)، از تکنیک تحلیل سلسله‌مراتب فازی (AHP) استفاده گردید. این روش نخستین بار توسط ساعتی در سال ۱۹۸۰ مطرح شد (Saaty, ۱۹۸۰). در فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی برای وزن‌دهی معیارها و گزینه‌ها از روش مقایسه زوجی استفاده می‌شود. به این ترتیب که تصمیم‌گیرنده، معیارها و زیرمعیارهای هر معیار را فقط به صورت دوجه دو مقایسه می‌کند و نیازی به وزن‌دهی هم‌زمان به تمام معیارها نیست. در این روش، وزن نسبی عناصر از طریق مقایسه زوجی هر سطح نسبت به عنصر مربوطه در سطح بالاتر تعیین می‌گردد. با محاسبه وزن عناصر هر سطح نسبت به سطح بالای خود از طریق مقایسه زوجی و در نهایت تلفیق وزن‌های نسبی، وزن نهایی هر گزینه محاسبه می‌شود (قدسی پور، ۱۳۷۹). همچنین در این پژوهش، سعی شده است به جای سیر از الگو به مفهوم، تأثیر و تجلی قواعد و اصول دست اول مستخرج از منابع قرآنی و نحوه استفاده و به‌کارگیری آن‌ها در مسکن معاصر مورد تأکید قرار گیرد.

۱. مفاهیم محوری

۱/۱. خانه

خانه، مسکن و سکونت: به اعتقاد الکساندر، ماهیت مکان، حاصل اتفاقاتی است که در آن روی می‌دهد (طهوری، ۱۳۸۱: ۹۸). پس فضای سکونتگاه در معنای عام خود، متأثر از آن سکونتی است که در آن اتفاق می‌افتد. هایدگر معتقد است که مرکز هستی در خانه، تبلور می‌یابد و امتداد این هستی تا لایتناهی کشیده می‌شود (پرتوی، ۱۳۸۲: ۴۵). خانه، نقطه‌ای است ثابت که شکل محیطی مفروض را به معرض «مکان مسکون» تغییر می‌دهد (شولتس، ۱۳۸۴: ۱۶۸).

۱/۲. جهان‌بینی

نوع برداشت و طرز تفکری که یک مکتب درباره جهان و هستی عرضه می‌دارد، زیرساخت و تکیه‌گاه فکری آن مکتب به‌شمار می‌رود. این تکیه‌گاه اصطلاحاً جهان‌بینی نامیده می‌شود (مطهری، ۱۳۷۵).

۱/۳. فرایند

فرایند در لغت به معنای مجموعه کنش‌ها و واکنش‌هایی است که در یک‌سری منظم، روندی را شکل می‌دهند. در این روند، سلسله افعال، یک مجموعه منظوم و هدفمند را شکل می‌دهند. برای شکل‌گیری یک فرایند، وجود مؤلفه‌های تأثیرگذار شرط لازم و ارتباط مؤلفه‌ها با یکدیگر جهت ایجاد هدفمندی، شرط کافی می‌باشد (اسلامی، ۱۳۹۲).

۱/۴. اسلام

ریشه لغوی کلمه اسلام، "سلم" است. سلم به معنای گرایش به سلامتی و روشی برای دستیابی به سعادت ترجمه می‌شود. این گرایش به سلامتی، دارای ابعاد مختلفی است و سلامتی جسمی، روانی، مادی، معنوی و اخروی وی را دربر دارد.

مسکن در بینش قرآنی سکونتگاه در قرآن با عباراتی مانند (بیت نمل ۸۰)، دیار، دار، مسکن (البقره/۸۴)، العماد (فجر/۷)، عمارت (توبه/۱۹) یاد می‌شود. در قرآن، واژه مسکن به معنی جایی که در آن آرامش باشد، آمده است (الانعام/۹۶). مسکن اسلامی دارای جنبه‌های روانی و تعاملی است که در آن فرد ناخودآگاه به ترکیب رفتار- مکان می‌پردازد (البقره/۱۲۵). محور انتخاب مسکن، جای آن و هدف از ساخت، توفیق است (عنکبوت/۵۶) در ساخت خانه نیز نباید نمادی از گردنکشی یا سعی بر علو در زمین باشد (قصص/ ۸۳) برتری طلبی، آرایش نما، ارتفاع و ترکیب، تزیینات و فضا سازی بنا به صورتی که نمود طاغوتی داشته باشد، بناهای بلندمرتبه‌ای که سود عمده‌ای برای جامعه نداشته باشد، از این نمونه‌ها هستند (وثیق: ۱۳۸۸)

۲. تجلی آموزه‌های قرآن در قالب پارامترهای معماری در طراحی مسکن مطلوب اسلامی

۲/۱. توحید

"توحید"، زیربنای جهان اسلام است که معنای آن در تقابل با چندگانگی و کثرت قرار می‌گیرد. اسلام، کثرت را نورهای مختلف ساطع شده از وحدت کامله الهی می‌داند. کلمه توحید در قرآن، حداقل در دو معنی تمسک جویی به ریسمان الهی (سوره آل عمران، آیه ۱۰۳) و عبادت پروردگار یکتا (سوره نسا، آیه ۹۲) و همچنین همکاری بر مبنای تقوی (سوره مائده، آیه ۲) آمده است. رویکرد اسلام به معماری در راستای ایجاد پارامترهای معماری در مسکن مطلوب اسلامی، این است که کثرت کارکردی و معنایی فضاهای مختلف خانه را به وحدت تبدیل نماید.

۲/۲. مرکزیت

از منظر محققان، بهره‌گیری از مرکز، یکی از راهکارهای اساسی برای درهم شکستن فضای همگن و جهت‌دار کردن آن است؛ لذا همگی در تبیین مرکز به بردارها یا نیروهای اشاره می‌کنند که یکنواختی فضا را درهم می‌شکنند و نوعی مرکزیت در اطراف خود ایجاد می‌کنند. یکی از آشکارترین این اصول در معماری اسلامی، فارغ از زمان و مکان، تجلی مفهوم مرکز در معنا و کالبد آن است. هر آفریده، واجد مرکزی است که حیات مادی و معنوی‌اش پیرامون آن معنا

می‌یابد. در هستی‌شناسی اسلامی، مانند اکثر اندیشه‌های سنتی، عالم مرکزی دارد که محمل حضور حقیقت است و کل هستی قائم به وجود آن است

۲/۳. پیوستگی فضا

تداوم فضایی به‌عنوان یک ویژگی به‌کار گرفته‌شده در ساختار فضا و مرز بین داخل و خارج است و می‌توان آن را قابلیت معمارانه برای بسط یک فضای محدود و ارتباط آن با سایر فضاهای مجاور به‌منظور برخورداری از گنجایش بیشتر و امکان حرکت فیزیکی، بصری یا ذهنی - معنوی به‌حساب آورد. نقطهٔ مقابل فضای بسته و تمام‌شده، فضای پیوسته و سیال قرار دارد. در چنین فضایی، مسیر حرکت انسان یا نگاه او در تداومی پیوسته صورت می‌گیرد. برای خواندن و درک فضای معماری ایرانی ابتدا باید آن را شناخت. بخش ترکیبات فضایی در معماری ایران موجودیت کالبدی آن‌ها را موردتوجه قرار می‌دهد. فضای معماری ایرانی از گذشتهٔ دور حاصل مجاورت همسایگی سه ریزفضای اتاق، ایوان و حیاط بوده است. این سه ریزفضا را می‌توان به‌ترتیب در سه گونهٔ فضای بسته، سرپوشیده و باز جای داد. معماران ایرانی هنگام طراحی این فضاها همواره مقوله تداوم و پیوستگی را سرلوحه کار خود قرار می‌دادند.

۲/۴. عدل

عدالت در لغت به معنی اعتدال بین عالی و دانی و میانه بین دو طرف افراط و تفریط است. در تفسیرالمیزان آمده است که آراسته‌ترین مکان‌ها آنجاست که در آن عدالت باشد و از آن آبادتر نخواهی یافت. یکی از ویژگی‌های دین اسلام، اعتدال و میانه‌روی می‌باشد. معماری هم باید اعتدال متوازن را نشان دهد و مانند بلور که به‌صورت صحیح تشکیل یافته است، یک نمونه کامل از مادهٔ بیجان باشد (بورکهارت، ۱۳۷۲: ۵۴). واژهٔ عدل در قرآن، کاربرد بسیاری دارد. اساس اسلام بر عدل، بنیان نهاده شده و از جانب خداوند عادل نازل شده است. عدالت، پایهٔ نظام تکوین و تشریح الهی است و در قوانین و احکام او به هیچ‌کس ظلم نگردیده است. در دیدگاه اسلامی، خداوند هستی را براساس قسط و عدل برپا کرده است: «شهدالله انه لا اله الا هو و الملائکه و اولوا العلم قائما بالقسط: خداوند که بر پا دارندهٔ عدل است، گواهی می‌دهد که هیچ معبودی جز او نیست و فرشتگان و صاحبان دانش نیز گواهی می‌دهند» (آل عمران/ ۱۸) و بندگان را نیز در همه امور زندگی به عدل و داد فرمان داده است.

تمام نظریه‌هایی که درباره‌ی اهمیت و ارزش عدالت نزد جوامع و فرهنگ‌های گوناگون نقل شده، بیانگر این نکته است که علاقه و گرایش انسان به عدالت، امری فطری است که در وجود او نهفته بوده و هماهنگ با اجزا و کل عالم وجود است. انسان نیز به عدالت تمایل دارد و اخلال در تعادل موجود را در عالم ناپسند می‌شمارد. از این‌رو، معمار سنتی در سراسر عمر خویش، می‌کوشد تا با فراگیری این آموزه‌های معنوی، اسرار بیشتری را در کار خود وارد نماید. معماری باید تعادل ایستمند و حالت کمال اجسام ساکن را که در شکل منظم بلور، مجال تجلی می‌یابد ظاهر سازد و تعادل ایستمند مقتضی سکون است (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۳۳ - ۱۳۲).

۲/۵. مکان‌یابی

جهان در بینش اسلامی، متشکل از ماده، صورت و عدد است که مکان و زمان ظرف حاوی این محتوا است و آن را شکل بخشیده و قابل درک می‌کنند. مکان از این‌رو واقعیتی عینی است که در قلمرو آن، اشیای مادی صورت، فعل و حرکت دارند اما آنچه هویت دینی مکان را تثبیت می‌کند، زمینهٔ قدسی آن است.

انتخاب مکان برای ایجاد مسکن توسط انبیا امری الهی بوده که براساس نماز و عبادت انجام می‌پذیرفت (سوره ابراهیم، با آیه ۳۷). این موضوع در قرآن به صورت دقیق‌تری مورد اشاره قرار گرفته است که از جمله آن می‌توان به آیهٔ ۷۴ سورهٔ مبارکه اعراف اشاره کرد: «و به یاد آرید هنگامی که شما را جانشینانی پس از قوم عاد قرار داد و شما را در روی زمین جای داد که از مواضع هموارش قصرهای تابستانی می‌سازید و از دل کوه‌ها تراشیده خانه‌های زمستانی می‌سازید پس نعمت‌های خدا را متذکر شوید و در روی زمین تبهارانه به فساد برنخیزید» (اعراف، آیه ۷۴).

۲/۶. قناعت

قناعت در فرهنگ ایرانیان، فارغ از هر عصر و دوره‌ای، مفهومی ارزشمند بوده و فرد قانع همواره شایستهٔ ستایش بوده است. در اسلام نیز، این ویژگی اخلاقی به شدت توصیه شده است. قناعت به‌عنوان یکی از عوامل فرهنگی معماری ایرانی چون صفتی مطرح است و علاوه بر آنکه زمینه‌ساز استفادهٔ بهینه از مواهب طبیعی و اجتناب از اسراف و تبذیر است؛ بر اهمیت پرداختن به مفهوم قناعت می‌افزاید، هم‌سویی بین قناعت و معنای مسکن (به‌عنوان بخش مهمی در معماری) و ثمرات قناعت در رسیدن به آرامش حقیقی است. اعتقادات و باورهای دینی در رسیدن به آرامش قلبی در مسکن سنتی تأثیرگذار است و سکونت و مسکن یعنی به آرامش قلبی رسیدن. در نهج‌البلاغه نیز بین قناعت و آرامش همبستگی وجود دارد. قناعت آدمی را به داشته‌های خود خرسند می‌سازد و در نتیجه آرامش روانی بر وجودش حاکم می‌شود (کلانتری و جنتی، ۱۳۹۱).

۲/۷. پرهیز از بیهودگی

پرهیز از اسراف و بیهودگی از جمله اصولی است که در مبانی اسلامی بسیار مورد توجه قرار گرفته است؛ به‌نحوی که به‌تعبیر قرآن کریم، مؤمنان کسانی هستند که از بیهودگی روزی می‌گردانند: (سورهٔ مؤمنون، آیه). این اصل در معماری ایرانی هم در دوران پیش از اسلام و هم در دوران پس از آن همواره مورد توجه معماران و سازندگان بناهای مختلف از جمله خانه بوده است. بر این اساس، معمار ایرانی همواره در تلاش برای پرهیز از انجام کار بیهوده در ساختمان‌سازی و جلوگیری از اسراف و هدر دادن منابع بوده است.

۲/۸. حد و حریم

حد و اندازه، ویژهٔ آفریدگان است (خداوند) اشیاء را از مبادی و نمونه‌های ازلی نیافریده و بر نمونه‌های ابدی خلق نکرده؛ بلکه هر آنچه را که آفریده، حدی خاص برای آن قرار داده است. لزوم تعیین حدود برای پدیده‌ها به‌جهت پیشگیری از

تداخل نامطلوب نقش آن‌ها در یکدیگر و تعریف کردن و مشخص کردن حریم هر عنصر، از وجوهی است که رعایت آن ضروری به نظر می‌رسد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۲۴).

از جمله موضوعات مهمی که در مبانی اسلامی تأکید فراوانی بر آن صورت گرفته است، مسئله حفظ حریم خصوصی افراد می‌باشد. حریم در فقه به معنای منع کردن از چیزی است که نزدیک شدن به آن برای غیر صاحبش ممنوع است (مجلسی، ۱۳۸۴: ۹۹). برخی حقوقدانان با شناسایی عناصر محرمانه بودن، ناشناس بودن و تنهایی، به عنوان ارکان حریم خصوصی، معتقدند حریم خصوصی قلمروای از زندگی یک فرد است که آن فرد نوعاً و عرفاً یا با اعلان قبلی انتظار دارد دیگران بدون رضایت وی به اطلاعات راجع به آن قلمرو دسترسی نداشته باشند. (انصاری باقر، ۱۳۸۶: ۳۴).

جدول ۲: عناصر معماری اسلامی از نظر قرآن. منبع: (نگارنده)

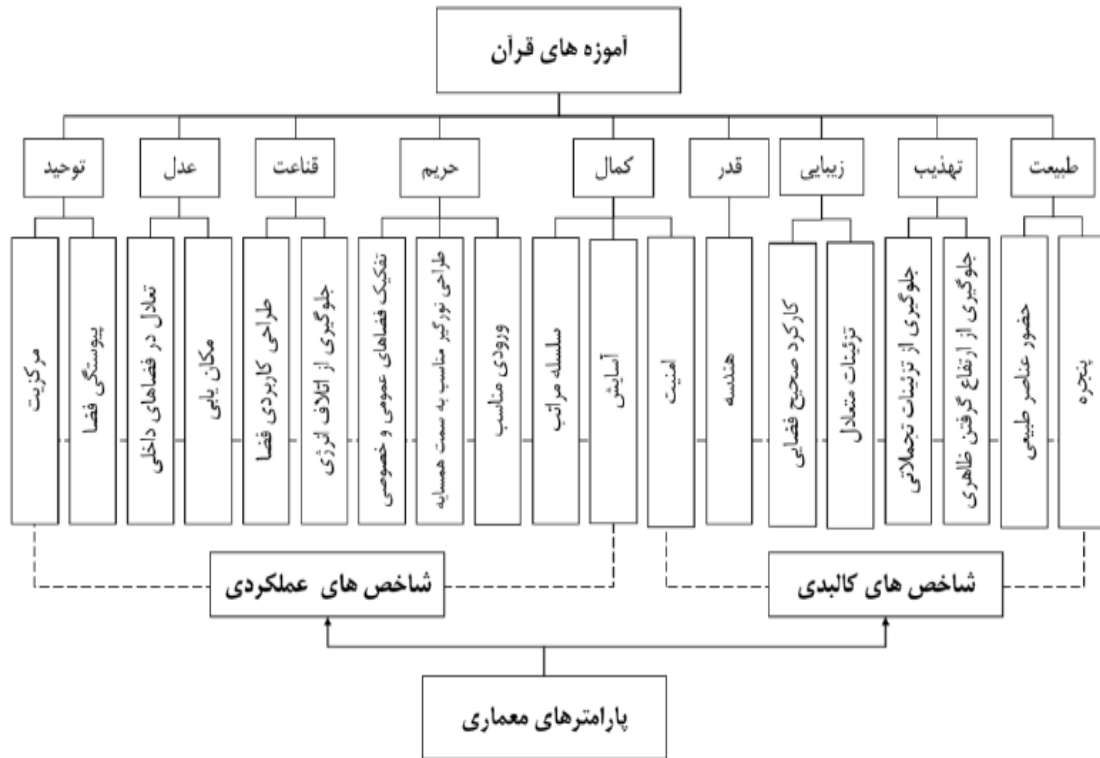
آموزه‌های قرآنی	
طبیعت	پنجره
	حضور عناصر طبیعی
تهذیب	جلوگیری از ارتفاع گرفتن ظاهری
	جلوگیری از تزئینات تجملاتی
زیبایی	تزئینات متعادل
	کارکرد صحیح فضایی
کمال	امنیت
	آسایش
	سلسله مراتب
حریم	ورودی مناسب
	تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی
	طراحی نورگیر مناسب به سمت همسایه
قناعت	جلوگیری اتلاف انرژی
	طراحی کاربردی فضا
توحید	مرکزیت
	پیوستگی فضا
قدر	هندسه
عدل	تعادل در فضاهای داخلی
	مکان یابی

جدول ۳: کدگذاری مقوله‌های محوری در معماری اسلامی از نظر قرآن. منبع: (نگارنده).

کدها	مشخصه‌ها	مفهوم
AD ^۴ -AD ^۵ -AL ^۱ -HA ^۵	مرکزیت، پیوستگی فضا	توحید
AD ^۱ -AD ^۲ -AD ^۳ -AD ^۴ -AD ^۵ -AD ^۶ -AE ^۱ -AE ^۲ -AF ^۳ -AF ^۷ -AF ^۸ -AF ^۹ -AP ^۳ -HE ^۶ -AL ^۱ -AR ^۱ -AT ^۱ -AT ^۲ -HA ^۵ -HA ^۶ -HG ^۱	تعادل در فضاهای داخلی، مکان یابی	عدل
AA ^{۱۰} -AA ^{۱۱} -AA ^{۱۲} -AF ^۱ -AF ^۳ -AF ^۴ -AF ^۹ -AC ^۱ -AC ^۲ -AP ^۳ -AT ^۱ -HH ^۱ -HH ^۲ -HC ^۲ -HF ^۵ -HE ^۶	طراحی کاربردی فضا، جلوگیری از اتلاف انرژی	قناعت
AA ^۱ -AA ^۲ -AA ^۳ -AA ^۵ -AA ^۶ -AA ^۷ -AA ^۸ -AA ^۹ -AB ^۱ -AB ^۲ -AC ^۱ -AC ^۲ -HC ^۲ -HA ^۱ -HA ^۴ -HA ^۷ -HE ^۱ -HF ^۴ HB ^۱ -HD ^۱	تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی، طراحی نورگیر مناسب به سمت همسایه، ورودی مناسب	حریم
AA ^۵ -AC ^۱ -AC ^۲ -AD ^۱ -AD ^۳ -AE ^۱ -AG ^۴ -AH ^۱ -AH ^۲ -AI ^۱ -AI ^۲ -AJ ^۱ -AK ^۱ -AK ^۲ -AK ^۳ -AK ^۴ -AR ^۱ -AR ^۲ -AR ^۴ -AT ^۲ -AV ^۱ -AL ^۲ -AM ^۱ -AM ^۲ -AP ^۲ -HJ ^۱ -HC ^۲ -HI ^۱ -HA ^۲ -HF ^۱ -HF ^۲ -HG ^۱ -HL ^۱	سلسله‌مراتب، آسایش، امنیت	کمال
AN ^۱ -AN ^۲ -AN ^۳ -AN ^۴ -AO ^۱ -AO ^۲ -HC ^۱ -HK ^۱	هندسه	قدر
AC ^۱ -AC ^۲ -AF ^۱ -AF ^۲ -AF ^۴ -AF ^۵ -AF ^۶ -AF ^۷ -AF ^۸ -AP ^۳ -AP ^۶ -HC ^۲ -HE ^۲ -HE ^۵ -HE ^۶ -HA ^۳ -HF ^۱ -HH ^۲ -HL ^۱	کارکرد صحیح فضایی، تزئینات متعادل	زیبایی
AP ^۱ -AP ^۳ -AP ^۴ -AP ^۵ -AP ^۶ -AF ^۱ -AF ^۷ -HE ^۳ -HE ^۴ -HE ^۵ -HE ^۶ -HF ^۳ -HF ^۵ -HH ^۲ -HH ^۳ -HH ^۴ -HH ^۵ -HH ^۵ -HA ^۷ -HA ^۸ -HM ^۱	جلوگیری از تزئینات تجملاتی، جلوگیری از ارتفاع گرفتن ظاهری	تهذیب
AA ^۴ -AA ^{۱۰} -AA ^{۱۱} -AA ^{۱۲} -AB ^۲ -AE ^۱ -AK ^۱ -AG ^۱ -AG ^۲ -AG ^۳ -AH ^۱ -AK ^۳ -AK ^۴ -AM ^۲ -AM ^۴ -AM ^۵ -AN ^۱ -AQ ^۱ -AQ ^۲ -AR ^۱ -AR ^۲ -AR ^۳ -AR ^۴ -AS ^۱ -AS ^۲ -AU ^۱ -AU ^۲ -AV ^۱ -AT ^۱ -HB ^۲ -HN ^۱ -HL ^۱	حضور عناصر طبیعی، پنجره	طبیعت

جدول ۴: آموزه‌های قرآنی در معماری اسلامی. منبع: (نگارنده)

این اطلاعات از آیات و احادیث مرتبط با مسکن که یا به صورت مستقیم و یا با واسطه به بحث مسکن اشاره دارند، استخراج شد. پس از جمع‌آوری اطلاعات مفید، کدگذاری باز صورت گرفت. در ادامه، کدگذاری محوری و انتخابی انجام خواهد شد. طی کدگذاری باز، به هر آیه و حدیث، یک کد اختصاص داده شد که با بررسی هر یک از موارد فوق، با توجه به تشابهات مفهومی، موارد دسته‌بندی و طبقه‌بندی شد و در نهایت، جهت استخراج مدل، روابط میان کدها بررسی و با توجه به کدگذاری انتخابی صورت گرفته، وجوه مشترک مؤلفه‌های شناسایی شده و با توجه به اشتراکات، در دسته‌بندی کلی‌تری، این جداول استخراج گردید. جدول زیر ترتیب مؤلفه بر اساس وزن به دست آمده از تکنیک AHP می‌باشد:

جدول ۵: اهمیت معیارهای معماری اسلامی از نظر قرآن. منبع: (نگارنده)

وزن	زیرمعیار	معیار
۰/۲۷۵	هندسه	کالبدی
۰/۲۱۷	کارکرد صحیح فضایی	کالبدی
۰/۲۱۷	مکان یابی	عملکردی
۰/۱۸۳	طراحی کاربردی فضا	عملکردی
۰/۱۵۸	حضور عناصر طبیعی	کالبدی
۰/۱۴۹	مرکزیت	عملکردی
۰/۱۲۵	جلوگیری از تزئینات تجملاتی	کالبدی
۰/۱۱۸	پیوستگی فضا	عملکردی
۰/۰۹۴	تزئینات متعادل	کالبدی
۰/۰۸۳	تعادل در فضاهای داخلی	عملکردی
۰/۰۵۸	تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی	عملکردی
۰/۰۵۵	پنجره	کالبدی
۰/۰۴۹	جلوگیری ائتلاف انرژی	عملکردی
۰/۰۴۶	امنیت	عملکردی
۰/۰۴۴	سلسله مراتب	عملکردی
۰/۰۴۲	آسایش	عملکردی
۰/۰۳۰	ورودی مناسب	عملکردی
۰/۰۲۹	جلوگیری از ارتفاع گرفتن ظاهری	کالبدی
۰/۰۲۸	طراحی نورگیر مناسب به سمت همسایه	عملکردی

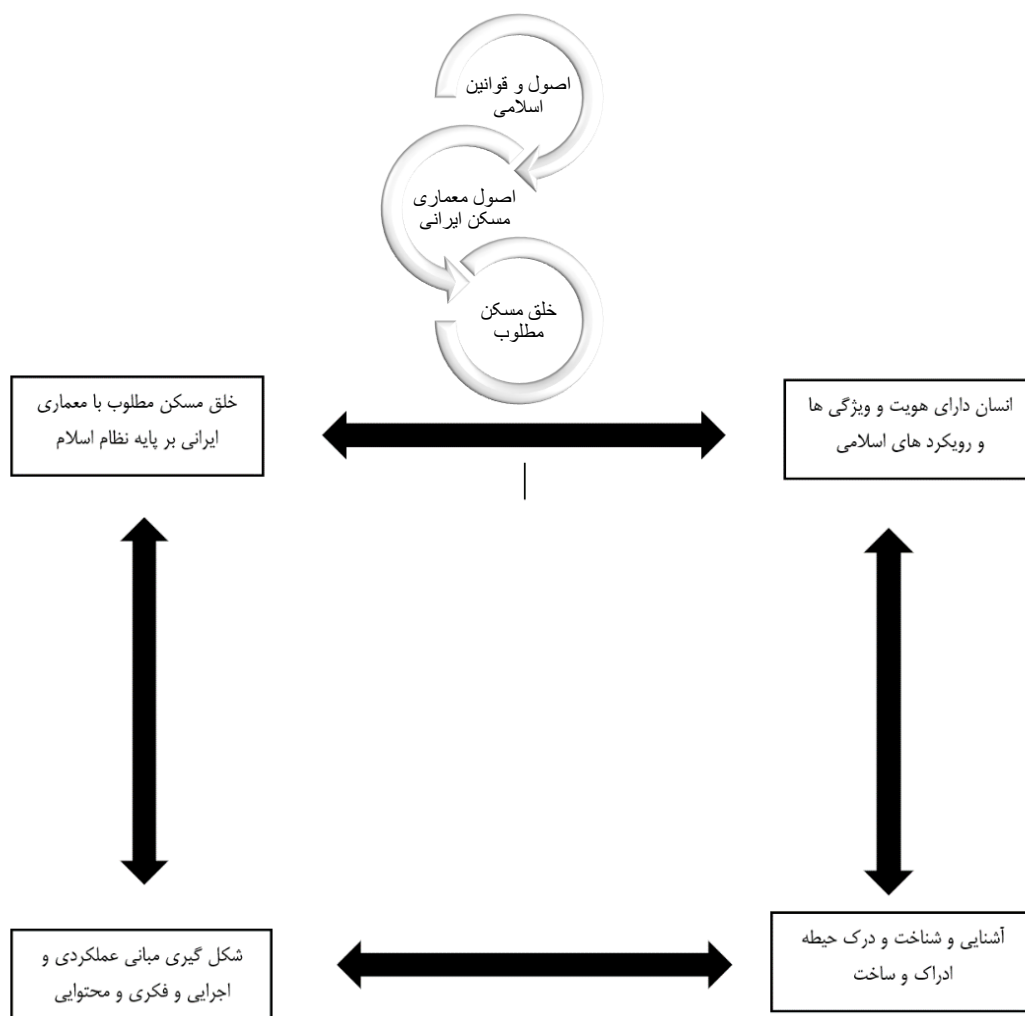
۳. شناخت معماری مسکن گذشته ایران براساس معیارهای مسکن اسلامی

خانه به‌منزله یکی از مهم‌ترین ارکان فضایی حیات جامعه ایرانی و جلوه‌های فرهنگی آن است. از دیدگاه دکتر پیرنیا: "خانه جایی است که ساکنان آن احساس ناراحتی نکنند و اندرون خانه جایی که زن و بچه زندگی می‌کردند، می‌بایست تنوع زیادی داشته باشد تا خستگی احساس نشود" (پیرنیا، ۱۳۷۱). از بارزترین ویژگی‌هایی که برای خانه ایرانی گذشته می‌توان نام برد:

- وجود نسبت‌های مشخص در هر بنا برای سه گونه فضا؛
- وجود طیف‌های متنوع فضا از قلمرو کاملاً خصوصی تا عمومی در خانه؛
- امکان تحقق زندگی خصوصی خانواده در هر سه نوع فضا؛
- انعطاف‌پذیری فضا در برابر پویایی شیوه زندگی، رفتار و حالات انسانی؛
- ارتباط با آب و گیاه و تماشا از طریق چشم‌انداز اتاق‌ها به فضای باز خانه تا مشاهده و لمس از نزدیک سازمان فضایی.

خانه ایرانی به گونه‌ای است که واردشوندگان برحسب رابطه با خانواده به فضاهای مختلفی هدایت می‌شوند. ورودی، فضایی شاخص بوده و به کفایت امکان مکث داشت. آشناترین نماد رسیدن به خانه سردر خانه بوده است، اما فضاهای نیمه‌خصوصی که به حریم خانه و همسایگان مربوط بود قبل از رسیدن به سردر آغاز می‌شد. خانه ایرانی از نظر میزان تنوع فضایی در حد بالایی قرار داشت و فضاهای بسیار متنوع در آن دیده می‌شد. در این خانه‌ها، سازمان فضایی رابطه تنگاتنگی با شیوه مردم داشته و انواع فضاهای بینابین به طور همزمان نقش جداکننده و متصل‌کننده فضاها را داشته‌اند (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸، ۹۶). از ویژگی‌های خانه ایرانی توانمندی فضاهاست که با استفاده از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده فضا این توانمندی‌سازی اتفاق می‌افتد که در قالب یک جدول در زیر ارائه می‌شود.

جدول ۶: عناصر اصلی تشکیل‌دهنده فضا در معماری اسلامی. منبع: (نگارنده)

نتیجه‌گیری

دین اسلام، اصول و قواعدی دارد که برای افراد جامعه قرار داده شده‌اند تا زندگی مردم تسهیل شده و نظم یابد. این اصول قوانین استخراج شده از دین که منابع آن قرآن و احادیث و روایات هستند، شریعت نامیده می‌شود. این اصول و ارزش‌ها چهار مقیاس جامعه، همسایگی یا محله، خانواده و فرد را دربر می‌گیرند. ارتباط این چهار سطح در محیطی به‌نام شهر پیاده می‌شود. پیاده کردن این اصول در یک شهر، شهری اسلامی را نتیجه خواهد داد و در مقیاس خرد اگر بناهای ما (که یکی از اصلی‌ترین فضاها در میان یک شهر ساختمان‌های مسکونی‌اند) با اصول اسلام طراحی شوند می‌توان شهری اسلامی را ترسیم کرد. بنابراین اگر در حوزه مسکن حریم خصوصی ساکنین خانه رعایت شود، خانه بنا شده موجب آزار و اذیت دیگران نبوده، آرامش را برای افراد خانواده فراهم آورد؛ همچنین از تجمل‌گرایی و اسراف بیش از اندازه برای ساخت خانه پرهیز نمود. ادعا می‌توان کرد اصول کلی اسلام در این خانه‌ها رعایت شده‌اند. در دنیای معاصر آن، چنان‌که روش زندگی افراد تغییر کرده است، این اصول نیز بر طبق نیازهای روز، قابل تطبیق هستند به‌گونه‌ای که هم احکام اسلامی رعایت شوند و هم به نیازهای روز جامعه پاسخ داده شود. لازم به ذکر است این دسته از قوانین در هر اقلیم متفاوتی با اضافه‌شدن مناسبت‌های اقلیمی کامل‌تر خواهد شد. با تمامی مطالب مطرح‌شده یک مسکن اسلامی معاصر را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: مسکنی که به اصول اسلام در بُعد مسکن (حرمت، امنیت، آرامش، توازن و تعادل، فضا، تنوع) توجه کرده که با معماری اسلامی و فرهنگ ایرانی سازگاری داشته باشد. فضاهای آن به‌گونه‌ای باشد که افراد در آن احساس عدم استقلال و تجاوز به حریم نداشته باشند و با طبیعت در ارتباط باشند. هدف کلی این پژوهش شناخت و بررسی شاخص‌های اسلامی مسکن و تطبیق آن با معماری مسکن گذشته ایران بوده و در نهایت، بررسی میزان وجود معیارهای بدست آمده است. با مطالعات نمونه‌های مورد مطالعه، می‌توان به این نتیجه رسید که مسکن ایرانی گذشته ایران در مقایسه با مسکن امروز ما بسیار بیشتر با معیارهای مسکن اسلامی تطبیق داشته است و آموزه‌های قرآنی مطابق با پارامترهای معماری را باید در ابعاد مختلف در طراحی‌ها و اجرا در نظر داشت.

- در این پژوهش "اسلام" مرتبط با ریشه لغوی "سلم" به مفهوم دستیابی به سلامت تفسیر شده است.
- در حوزه معماری مسکن، دستیابی به مفهوم سلامت، شامل سلامت جسمی، روحی، روانی و معنوی می‌باشد.
- برداشت صحیح از مسکن مطلوب براساس نظام معرفتی اسلام، به‌مراتب وجودی مخاطب و کاربران آن وابسته است.
- فرآیند خلق مسکن مطلوب اسلامی، محدود به ارائه الگوهای شکلی و هندسی نیست.

اسلام به‌عنوان دینی برای تمام زمان‌ها از ارائه راهکارهای عملی و شکلی برای امور مادی و به‌صورت اخص "معماری" پرهیز کرده است. لذا هدف اصلی پرورش انسان‌های متعالی برای پیاده‌سازی امور مادی (معماری) براساس زمینه مفروض است.

منابع

کتابها

- زندیه، عطیه. (۱۳۸۶). دین و باور دینی در اندیشه ویتگنشتاین، تهران: نشر نگاه معاصر.
- زومتور، پیتر. (۱۳۹۴). اتمسفر. ترجمه: علی اکبری، تهران: پرهام نقش.
- زومتور، پیتر. (۱۳۹۴). رهیافت پدیدارشناسی در اندیشه‌ی پیتر زومتور. ترجمه: مرتضی نیک فطرت و صدیقه میرگذار لنگرودی، تهران: علم معمار رویال.
- شار، آدم. (۱۳۹۴). کلیه هایدگر. ترجمه: ایرج قانونی، تهران: انتشارات ثالث.
- شوای، فرانسوا، ۱۳۷۵، شهرسازی: تخیلات و واقعیات، ترجمه: سید محسن حبیبی، دانشگاه تهران.
- شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۸۵). معماری: حضور، زبان و مکان، ترجمه: علیرضا سید احمدیان، تهران: انتشارات نیلوفر.

مقالات

- امیری میجانی، آذر؛ اسلامی، اسماعیل و طبسی، حمید. (۱۴۰۰). «تطبیق مضامین اخلاقی و تربیتی در قرآن و شعر در دوران حاکمیت آل بویه و مغولان (اشعار شریف المرتضی و اوحدی مراغه‌ای)». مطالعات هنر/اسلامی، ۱۸(۴۴)، ۹۷-۷۷.
- بهزادی، کامران؛ امام قلی‌زاده، سعید و رضوی، حمیدرضا. (۱۴۰۰). «شناسایی مؤلفه‌های توسعه فرهنگی یکمطالعه کیفی پیرامون مراکز فرهنگی با رویکرد تجزیه و تحلیل سلسله‌مراتبی». مطالعات هنر/اسلامی، ۱۸(۴۴)، ۹۱-۱۰۱.
- رستمی، عبدالکریم؛ الهامی، علی و خسروی، حسین. (۱۴۰۰). «نقش دبیران ایرانی در فرازمندی دیوانسالاری هنر و تمدن اسلامی عصر عباسی». مطالعات هنر/اسلامی، ۱۸(۴۴)، ۱۹۱-۲۰۳.
- شمتوب، سوگل؛ صالحی، پوریا و ترکمان، احمد. (۱۳۹۴). «راه کارهای باز زنده‌سازی ارزش‌های معماری اسلامی ایرانی در دوره معاصر». سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در علوم انسانی، رم، ایتالیا.

پایان‌نامه‌ها

- سامه، رضا. (۱۳۹۲). معماری و کیفیت زندگی انسان (تبیین مفهوم و کیفیت در معماری، مبتنی بر نظام معرفتی اسلام، رساله دکتری رشته معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشکده هنر و معماری).

شفیع‌زاده، اسدالله. (۱۳۹۱). «تحلیلی از عناصر و مؤلفه‌های معماری ایران در تأثیرپذیری از اندیشه اسلامی (قرون ۳ الی ۹ هـ-ق)»، رساله دکتری رشته معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه هنر و معماری.

Cooper, David E. (۱۹۹۷). *Aesthetics*. Oxford: Blackwell Publishers

Corbin, H. (۱۹۶۹). "The form of God" *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*, trans. Ralph Manheim, (princeton University perss). pp. ۲۷۲-۲۸۱, ۳۷۶-۳۹۰.

Dezurko, E.R. (۱۹۷۵), *Origions Of Functional Is Theory*, Columbia University Press.

Dorraj P., Farzaneh M., Salaji N. (۲۰۱۳). *Concept, Giving Form to an Idea*, *Journal of Civil Engineering and Urbanism*, ۲(۶): ۲۳۵ - ۲۳۸.

Dubberly, H. (۲۰۰۴). *How Do You Design? A Compendium of Models*. San Francisco: Dubberly Design Office.

Eisner, J. (۱۹۹۶). *The Dancing Column: On Order in Architecture*, *Architectural Research Quarterly*, ۲(۱): ۹۲-۹۳.

Eliade, M. (۱۹۶۳). *Patterns in Comparative Religion*, Cleveland and New York.
Ettinghausen, R. (۱۹۵۴). *The Character of Islamic Art*. In *the Arab Herited by Nabin Amin farsi*, ۲۵۷-۶۷, Princetton: princeron Univ. press.

Farzaneh, M. & Jamil, J. (۲۰۱۱). "Service Quality in Penang Hotels: A Gap Score Analysis" *World Applied Sciences Journal* ۱۲ (Special Issue of Tourism & Hospitality): ۱۹-۲۴.